

A hangkapcsolódások osztályozásáról

1. Ismeretes, hogy a beszédhangok különböző hangkörnyezetben más és más alakot öltenek. Azt a jelenséget, hogy egy hang — képzésének helyét, illetőleg módját tekintve — a környező hangok képző mozgulataihoz illeszkedik, a *l k a l m a z k o d á s*nak (accomodation) nevezzük (VÉRTES, Bevezetés a fonetikába. Főisk. jegyzet. Bp., 1950. 76).

Az alkalmazkodásnak — foka szerint — két fajtáját különböztetjük meg: az *igazodást* és a *hasonulást* (i. h.).¹

A képző mozgulatok sokszor oly kis mértékben tolódnak el a szomszédos hangok hatására, hogy az eredmény ugyanannak a hangtípusnak más változata: ez az *igazodás*. Itt az ok általában a fiziológiai szükségszerűség. Példaképpen hasonlítsuk össze a *tű* és a *ti* szavakban a *t* hang képzése alatti ajakállást. Az első szóban a *t* hangot labialisan ejtjük, mert az ajkak a következő, labialis *y* hang képzésére készülnek elő. A második szóban ellenben illabialisan ejtjük a *t* hangot, mert a következő hangot — az *i*-t — illabialisan képezzük. Az *eteti* (*eteti*) szóban levő két *t* hang közti különbséget nehezebb észrevenni: az első *t* ejtésekör az ajkak körülbelül *e* állásban vannak, a második *t* képzésekor *e* állásból *i* állásba mennek. Ezenkívül a nyelv artikuláló mozgásának helyét illetően is van különbség (i. h.).

Többször a képzés helyének vagy a képzés módjának a szomszédos hangéhoz való nagyobb fokú alkalmazkodása következtében más hangtípust kapunk: ez a *hasonulás*: *Sopron*, *Sopronért*, *soproni*, *Sopronban* (*šoprombân*) stb. A *Sopron* szóban levő orrhangú mássalhangzó az első három alakban megőrizte alveolaris képzésmódját, de a *Sopronban* szóban a bilabialis *b* hatására bilabialisan ejtjük. — Hogy a hangkörnyezetnek bizonyos alkalmakkor típusmódosító hatása van, máskor pedig nincs, az eddig is ismeretes volt (l. például: LAZICZIUS, Fonétika 99).

Szomszédos hangon nemcsak a tőszomszédot értjük, sőt e fogalom körébe soroljuk a hangkörnyezet \emptyset hangját is.

Az alkalmazkodásnak több száz fajtája van (vö. például ISTENES KÁROLY, Hangkapcsolódások a magyar beszédben. Különös tekintettel a siketnémák hangos beszédére. Vác, 1924. 93 l.); ezért sem fölösleges az igazodás és a hasonulás példáit bizonyos szempontok szerint csoportosítani.

Mind az igazodásnak, mind a hasonulásnak két fő csoportja van: A) alkalmazkodás a szomszédos hang képzési helyéhez, B) alkalmazkodás a szomszédos hang képző mozgulataihoz.

A képzési helyhez és a képzésmódhoz való asszimiláció csoportjai külön-

¹ Mikor az alkalmazkodás és az igazodás fogalmára 1950 nyarán megfelelő szót kerestem, a FERENCZY GÉZA barátom ajánlotta terminusok közül választottam ezeket.

ben nem ismeretlenek az irodalomban. HORGER gondolatébresztő munkája (Általános fonetika) a hangkapcsolódások következő eseteit tárgyalja: 1. a következő hang képzésének előkészítése (118—9); 2. a képzés helyének közeliítése (119—21); 3. hangképző műveletek helyettesítése (122—8); 4. hangképző műveletek gyöngülése (128—31); 5. hangképző műveletek elmaradása (131—4); 6. hangképző műveletek szaporodása (134—9).

2. Az igazodás (consecutio) esetei a következők:

A) Igazodás a szomszédos hang képzési helyéhez:

1. A zár, a pergés, illetőleg a rés keletkezésének helye a szomszéd magánhangzóéhoz közelít. Ez a tétel érvényes mind a magánhangzó + mássalhangzó (*víg—lúg*), mind a mássalhangzó + magánhangzó kapcsolatokra (*ki—kút*).

2. Ha a mássalhangzó két különböző képzésű magánhangzó közt van, a zár, a pergés, illetőleg a rés keletkezési helye az előző magánhangzó „állásához” igazodik; például az *Emőke* szóbeli *m* ajakzára az *ε* állásnál keletkezik. A zár, illetőleg rés bizonyos esetekben közeledik a megelőző magánhangzóállástól a következőhöz; eszerint például az *Emőke* szóbeli *m* ajakzára az *ε* helyzetétől az $\bar{\alpha}$ -éhez közeledik, a *kővirág* szóbeli *v* rése pedig az $\bar{\alpha}$ -étől az *i* hangé felé.

3. HORGER megfigyelése szerint a *t, d, l, r, n* s még egy-két hang előtt levő *š* és *ž* részének tartama alatt a nyelv előbbre csúszik (i. m. 121).

Stb.

B) Igazodás a szomszédos hang képző mozdulataihoz:

Az aktív igazodásban egy-egy hang ejtésének némely mozzanatát megváltoztatjuk, a passzív igazodás alkalmával a hangképzés elemeinek egy része elmarad.

a) Az aktív igazodás példái:

1. Az ajkak a nem labialis hangok képzése alatt elfoglalják a következő hangok ajk helyzetét: *betű, üti, holtpont, üdítő, idő, szádban; ki, kürt, cselekmény; liba, lúd* stb. (vö. HORGER i. m. 118).

2. A nyelv hasonlóképpen viselkedik nem lingualis mássalhangzók képzése alatt, ha utánuk lingualis hang következik: *ipar, apó; babus; hóhér; papír; pempő; szépül; szívtelen;* stb. (vö. HORGER i. m. 118—9).

3. A *h* zöngés hangok között zöngésedik.

4. Idé tartozik a *j*-nek — például — zöngétlen zárhang után, hangsor végén való zöngétlenedése is: hiszen nem maradt el a hangszalagok képző mozdulata, csak „zöngéállás” helyett mintegy 10°-os szögben helyezkedtek el.

b) A passzív igazodás példái:

1. A hangsorkezdő *p, b, m* implúziója s a hangsorvégző *m* explúziója többé-kevésbé elmarad: *por, bér, ma, ím* stb.

2. Ha két homorgán zárhang kerül egymás mellé, az első zárjának megnyitása, ennek következtében a második implúziója elmarad: *szép paripa, szövettan, vaddisznó* stb.

3. Ha két homorgán (tehát azonos) nasalis, vagy nasalis és zárhang kerül egymás mellé, elmarad az első hang labialis, alveolaris vagy alveopalatalis zárjának megnyitása és a második hang ugyanilyen zárjának megalkotása: *nem merem, vén napjai, hány nyúl; romból, vén diák* stb.

4. A zárhangokra és orrhangú mássalhangzókra vonatkozó megállapítás — mutatis mutandis — érvényes az egymást követő azonos réshangokra,

lateralisokra, pergókra is: *kis sár, szél lengeti, korrajz*. (Az 1—4. pontra vö. HORGER i. m.)

5. Ha két szomszédos zárhang közül az elsőt a szájüregnek hátrább levő részén képezzük, mint a másodikat, akkor az első zárjának megnyitása általában legfeljebb csak gyengén hallható hangot ad. Nem állítom HORGER-rel (i. m. 131—2) azt, hogy az első hang zárjának megnyitása egyáltalán nem ad hangot, bár köznyelvi kiejtésünk e tekintetben nem egységes, és többször elmarad a zár hallható megnyitása. Magának HORGERnek példái is meggyőzhetnek arról, hogy tétele korántsem kivétel nélküli: *öt pengő, ködben, homokpad, virágbolt, akta, lögdős* stb. (Az explosio nem hallatszik, ha a második hang zárja már létrejött az első hang zárjának megnyitása előtt.)

6. Ha *n'* (*n̄'*) után *t*, *d* vagy *n*, vagyis alveolaris, tehát részben homorgán zárhang, illetőleg nasalis mássalhangzó következik, megfigyelésem szerint az *n* alveopalatalis zárjának csak egy része (hátralévő része) oldódik fel: *aránytalan, mennydörgés, önkénynek*; ha az *n'* hangot alveolaris, tehát részben homorgán afrikáta követi, hasonló jelenséggel találkozunk: *aranycipő*. FERENCZY GÉZÁTÓL, a bécsi egyetem volt magyar lektorától tudom, hogy az *n' + n* kapcsolat kiejtése német ajkúaknak igen nehezen legyőzhető akadályt jelentett: e két hang helyett ikerített *n'*-et ejtettek: *lān' n'āk* (lánynak).

Ide tartozik — a többi között — az úgynevezett faucalis és a lateralis explosivák csoportja is (VÉRTES i. m. 80—2).

3. A hasonulás (assimilatio) esetei a következők:

Mint ismeretes, a hasonulás — az asszimiláló hanghoz való alkalmazkodás foka szerint — részleges vagy teljes; a hasonítás pedig — irányát tekintve — hátra- vagy előreható.

A) Hasonulás a szomszédos hang képzési helyéhez:

1. Ha a különben alveolaris *n* hangot bilabialis, labiodentalis vagy alveopalatalis mássalhangzó követi, akkor nem alveolaris, hanem bilabialis (*szénből*: *s_zmből*), labiodentalis (*színfolt*: *s_zmfolt*), illetőleg alveopalatalis (*öngyújtó*: *ön'đjū t_z*) zárt alkotunk (vö. VÉRTES i. m. 83).

2. Ha a különben alveolaris *t* vagy *d* hangot alveolo-palatalis hang követi, e hangok zárja nem alveolaris, hanem alveolo-palatalis, például: *hat nyúl* (*hāt n'ūl*), *vadnyúl* (*vād'n'ūl*). (Az 1. és a 2. pontra l. HORGER i. m. 123—4.)

Stb.

B) Hasonulás a szomszédos hang képző mozgólataihoz:

Az aktív hasonulás alkalmával egy-egy hang ejtésének némely mozzanatát megváltoztatjuk, a passzív hasonulásban pedig a hangképzés elemeinek egy része elmarad.

a) Az aktív hasonulás példái:

1. Ide sok eset tartozik: a zöngéesség és a zöngétlenség tekintetében való hasonulás számos példája (vö. GOMBOCZ: ÖM. II/1, 52).

2. Az aktív hasonuláshoz soroljuk a *fiai*, *Katái* utolsó magánhangzója előtt a népnyelvben néha jelentkező *j*-szerű kapcsolóhangot, ha valóban a *j* hangtípusához tartozik; de ha ez csak elmosódott, jellegtelen hang, akkor aktív igazodással van dolgunk.

b) A passzív hasonulás példái:

1. E csoport szélső esete, a hangkivetés (elísio) a hármas mássalhangzó-

csoportok középső tagját szokta érinteni: *Szentmárton* (*semmārton*), *Szentmiklós* (*semmiklōs*).

2. A *t* és *d* homorgán réshanggal (mássalhangzó után rövid) afrikátává olvad össze: *rendszer* (*rencer*), *parasztság* (*pārásēg*). Jellemző, hogy a zárelem csak kis mértékben nyílik meg.

3. a) Olykor a *c + š* úgy hangzik, mint a *t + š* kapcsolat (amelyben a *t* és az *š* nem olvadt *č*-vé): az afrikáta spirantikus eleme beleolvad az *š*-be, így a *c*-ből csak a zárhangszerű elem hangzik. Gyermekkori emlékem, hogy a *tömlőc sötétség*-et hosszú ideig *tömlött sötétség*-nek értettem; ismerek valakit, aki emlékezete szerint talán az érettségi idejéig *tömlöt*-nek fogta fel az említett kifejezésbeli *tömlőc* szót. Nem lehetséges félreértés ilyen szavakban, mint *kurucság*, *labancság*. De a *Rác* *Sára*-féle tulajdonnév félreértését — az életben is, kísérleteim során is — tapasztaltam (*Rác* helyett nem egyszer *Ráth*-ot (*rāt*) fogtak föl).

β) Előfordul, hogy a *c + s* kapcsolat első tagjából is csak valami *t*-féle elemet hallunk: *lécszög* (kb.: *lētšög*).

Ki kell emelnünk, hogy az említett *c + š*, illetőleg *c + s* kapcsolatban sokszor igazodással van dolgunk: a *c* spirantikus eleme redukálódik, de nem tűnik el egészen.

Az alkalmazkodás több konkrét esetében szerepe van mind az igazodásnak, mind a hasonulásnak; például: *útban* (*ūdabān*), vö. a hasonulásnak B) a) 1. alatt s az igazodásnak a B) b) 5. pontban említett típusát.

4. Nem törekedtünk teljességre: példáinknak főként az volt a céljuk, hogy szemléltessék egy-két csoportosítási szempont elveit; mondanunk sem kell, hogy az említettekén kívül más osztályozási módokat is lehetségeseknek tartunk.

VÉRTES O. ANDRÁS